

تاریخ وصول: ۱۳۹۱/۸/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۱۵

شبیه‌سازی انسان در فقه اسلامی

دکتر حبیب‌الله عظیمی^۱

۱. عضو هیات علمی کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران.

چکیده

پس از اعلام خبر موفقیت پدید آوردن گوسفند «دالی» از راهی غیر جنسی به سال ۱۹۹۷، پرسشهایی مطرح شد از قبیل اینکه آیا پس از «دالی» نوبت به انسان خواهد رسید؟ آیا می‌توان با همان تکنیک، انسانی نیز به وجود آورد؟ اگر بتوان چنین کرد آیا این کار اخلاقی خواهد بود؟ آیا این کار به معنای از بین رفتن نهاد خانواده و ازدواج نخواهد بود؟ آیا این کار باورهای دینی و اعتقادی ما را متزلزل نخواهد ساخت؟ در همان سال پاپ ژان پل دوم در بیانیه‌ها و نامه‌های متعدد کاربست این تکنیک را بر انسان محکوم کرد و آن را غیر اخلاقی خواند. مخالفت با شبیه‌سازی انسانی، منحصر به آیین کاتولیک نبود؛ بلکه پیروان بیشتر ادیان به‌خصوص مسلمانان اهل سنت، در قبال این مسئله موضع گرفتند. شیخ الازهر، محمد سید طنطاوی، دکتر یوسف القرضاوی و دیگر علمای اهل سنت بر ضد این عمل موضع‌گیری کردند و آن را مغایر دین و شرع دانستند.

۱. نویسنده مسئول: azimai@nlai.ir

از سوی دیگر شیعیانی همچون علامه فضل الله نه تنها شبیه‌سازی انسانی را مغایر سنت خداوند ندانست؛ بلکه آن را گامی در راستای فهم عمیق‌تر سنت‌های نهان در جهان هستی معرفی کرد و رأی به جواز آن داد. پاره‌ای از فقیهان نیز در پی حل مسائل ارث و نسب و دیگر مسائل انسان شبیه‌سازی شده برآمدند. این مسئله چنان جایگاهی در مباحث جاری یافت که «بحث قرن» نامیده شد.

در این مقاله کوشش می‌شود دیدگاه مسلمانان اهل سنت و شیعه با دقت بررسی و نقطه اشتراک و افتراق آنان نشان داده شود. عالمان اهل سنت به اتفاق، شبیه‌سازی انسانی را محکوم می‌کنند و آن را عملی نادرست، نامشروع، خلاف اسلام و غیر اخلاقی می‌دانند.

عالمان شیعه درباره شبیه‌سازی انسانی نظرهای متفاوتی اتخاذ کرده‌اند. بیشتر آنان قائل به جواز مطلق یا جواز محدود و یا حرمت ثانوی شبیه‌سازی شده‌اند. و عده کمی هم قائل به حرمت اولی شبیه‌سازی انسانی شده‌اند.

کلید واژه‌ها: شبیه‌سازی، فقه اسلامی، فقهای شیعه، فقهای اهل سنت

مقدمه

در سال ۱۹۹۷ ایان ویلموت، جنین‌شناس اسکاتلندی، اعلام کرد که در سال قبل، نخستین پستاندار را بی‌نیاز به تماس جنسی به نام «دالی» به دنیا آورد.

این تکنیک که بعدها به کلونینگ معروف شد، تنها یک کشف علمی نبود و دامنه آن به مباحث کلامی، فقهی، سیاسی و اخلاقی کشیده شد و پرسشهایی از این قبیل مطرح شد: آیا پس از «دالی»، نوبت به انسان خواهد رسید؟ اگر بتوان چنین کرد، آیا این کار اخلاقی خواهد بود؟ آیا این کار به معنای از بین رفتن نهاد خانواده و ازدواج نخواهد بود؟ آیا این کار باورهای دینی و اعتقادی ما را متزلزل خواهد ساخت؟ پرسشهایی از این قبیل عالمان دین، فیلسوفان اخلاق و سیاستمداران را به خود مشغول داشته است. گروهی به شدت آن را عملی غیر انسانی و خلاف اخلاق شمرده‌اند و کسان دیگری آن را عالی‌ترین دستاورد بشری قلمداد کرده‌اند. سازمان ملل، یونسکو و اتحادیه اروپا خواستار منع هر گونه عملیات شبیه‌سازی انسانی شده و آن را ناقض کرامت انسانی دانسته‌اند. در جهان اسلام نیز، شیخ الازهر، محمد سید طنطاوی و دکتر یوسف القرضاوی و دیگر علمای اهل سنت قاطعانه برضد این عمل موضع‌گیری کرده، آن را مغایر دین و شرع دانسته‌اند؛ اما از سوی دیگر علامه فضل‌الله از مخالفت خودداری کرده و در مجموع رأی به جواز داده است. پاره‌ای از فقیهان نیز، در پی حل مسائل ارث و نسب و دیگر مسائل انسان شبیه‌سازی شده برآمده‌اند. این مسئله چنان جایگاهی در مبحث جاری یافت که «بحث قرن» نامیده شد. در این مقاله کوشش می‌شود تا پس از بیان تکنیک شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه علمی، دیدگاه مسلمانان اهل سنت و شیعه در موضوع شبیه‌سازی انسانی بررسی و مقایسه شود.

فرایند شبیه‌سازی

واژه «کلونینگ»، از تعبیر کلون برگرفته شده است. کاربردهای مختلف این واژه نشان‌دهنده یک عنصر مشترک است: ایجاد و تولید موجودی مشابه موجود اصلی بدون

دخالته عنصر جنسی. کلونینگ، تولید مثل غیرجنسی مصنوعی است. در این روش کوشش می‌شود تا از طریقی غیرجنسی و به گونه‌ای مصنوعی تولید مثل انجام شود. نخستین بار ایان ویلموت در این طرح سلولها را مجدداً برنامه نویسی کرد (reprogramming of gene expression) و برنامه قبلی آنها را به هم زد. ویلموت برای شبیه‌سازی «دالی» ۲۷۷ آزمایش انجام داد که از آن میان تنها یک آزمایش به فرجام رسید. فرایندی که ویلموت پیمود و به زاییدن «دالی» انجامید از مراحل زیر می‌گذشت:

۱. گرفتن یک تخمک بارور نشده از گوسفند ماده.
۲. بیرون کشیدن هسته تخمک و بدست آوردن یک تخمک فاقد هسته.
۳. گزینش یک سلول جسمی (Somatic cell) و بیرون کشیدن هسته آن و هدایتش به درون تخمک فاقد هسته که بدین ترتیب تخمک بازسازی می‌شود.
۴. تحریک تخمک بازسازی شده به کمک شوک الکتریکی. این تحریک، تخمک را فعال می‌سازد و به تقسیم سلولی وامی‌دارد.
۵. پس از آنکه تخمک در آزمایشگاه به مرحله چند سلولی رسید، به رحم میزبان مناسب یا مادر جایگزین (Surrogate Mather) منتقل می‌شود و در آنجا به رشد خود و پیمودن مراحل جنینی ادامه می‌دهد.
۶. پس از زمان لازم برای بارداری، تخمک به جنین کامل و زنده تبدیل و در موعد معین، زاده می‌شود. نوزاد از نظر ژنتیکی تطابق نسبتاً کاملی با صاحب هسته سلول جسمی دارد.^۱ ویلموت به کمک این تکنیک موفق شد که نخستین پستاندار را که میش بود، به وجود آورد و نامش را «دالی» گذاشت. تاکنون شاهدهی علمی بر تحقق شبیه‌سازی انسانی بدست نیامده؛ اما با اصلاح تکنیک فوق و کاهش ریسک آن، به نظر می‌رسد که از لحاظ نظری می‌توان به کمک همین شیوه دست به شبیه‌سازی انسانی زد. به همین سبب، در این مقاله مقصود از شبیه‌سازی، اعمال این تکنیک بر موجود انسانی است.

تفاوت میان شبیه‌سازی انسانی با تولید مثل جنسی طبیعی این است که در تولید مثل عادی تخمک با اسپرم بارور می‌شود و پدر و مادر، هر دو در انتقال صفات وراثتی دخالت دارند؛ اما در شبیه‌سازی انسانی تخمک فاقد هسته، به کمک هسته سلول جسمی بازسازی

1. Scientific Background, «Human clonig and Human Dignity: An Ethical Inquiry»

و با جریان الکتریکی یا داروهای شیمیایی فعال می‌شود و می‌توان سلول جسمی را از بدن مرد یا زن انتخاب کرد و نزدیک به ۹۷ درصد از صفات وراثتی از طریق صاحب هسته سلول جسمی به جنین منتقل می‌شود.

شبیه‌سازی درمانی

امروزه شبیه‌سازی درمانی (therapeutic cloning) یا شبیه‌سازی آزمایشی (experimental cloning) با هدف بدست آوردن سلولهای بنیادی در برخی از کشورها مانند انگلستان مجاز به شمار می‌رود. مقصود از سلول بنیادی (Stem cell) سلول تخصصیافته‌ای است که قابلیت تبدیل به هر نوع سلولی را دارد. یکی از راههای بدست آوردن سلول بنیادی اقدام به شبیه‌سازی درمانی است. در شبیه‌سازی انسانی رویان بدست آمده درون رحم کاشته می‌شود تا به انسانی کامل تبدیل شود اما در شبیه‌سازی درمانی، رویان انسانی (Embryo) نابود و از سلول‌های بنیادی آن استفاده می‌شود. (اسلامی، ۱۳۸۶: ۸۱-۸۲).

بیان و بررسی دیدگاه اهل سنت

حکم شبیه‌سازی انسان از دیدگاه اهل سنت

عالمان اهل سنت، به اتفاق آراء، شبیه‌سازی انسانی را محکوم می‌کنند و آن را عملی نادرست، نامشروع، خلاف اسلام و غیر اخلاقی می‌دانند.

عالمان اهل سنت طی فتواها یا بحثهای مستقل بر حرمت شبیه‌سازی انسانی تأکید کردند: دکتر محمد سید طنطاوی، شیخ الازهر (مصباح، ۲۰۰۲: ۴۹)، عبدالعزیز بن باز مفتی بزرگ عربستان (ریاض، ۲۰۰۳: ۱۶۴). و دکتر یوسف القرضاوی^۱ با تأکید، شبیه‌سازی انسانی را عملی حرام دانسته و آن را فعلی شیطانی معرفی کردند. دکتر فرید نصرواصل، مفتی مصر اعلام کرد که شبیه‌سازی عملی شیطانی و از نظر اسلام ممنوع است. دکتر محمد سلیمان الاشقر، فقیه اردنی این کار را مطلقاً حرام دانست. شیخ مختار الاسلامی مفتی جمهوری تونس، دلایل فراوانی بر ضد شبیه‌سازی انسانی اقامه کرد و دکتر عبدالمعطی بیومی استاد عقاید دانشکده اصول دین دانشگاه الازهر نیز شبیه‌سازی انسانی را حرام شمرد (کارم، ۱۹۹۸:

۱. «الاستنساخ البشري و تداعياته»؛ «استنساخ البشر و رأی القرضاوی فیه» و «الاستنساخ بین العلم و الدین».

۱۵۲؛ الخادمی، ۱۴۲۵ ص: ۱۳۶؛ ریاض، ۲۰۰۳: ۱۱۴؛ فوزی، ۱۹۹۹: ۲۲۴). بدین ترتیب از نظر اهل سنت شبیه‌سازی انسانی مطلقاً و در هر صورتی حرام است.

دلایل حرمت شبیه‌سازی انسانی

فقه‌های اهل سنت از این منظر دلایلی بر حرمت شبیه‌سازی انسانی اقامه کرده‌اند که مهمترین آنها عبارتند از:

الف) لزوم تولید مثل جنسی؛

ب) اختلاط انساب؛

ج) ابهام در روابط خویشاوندی؛

د) ابهام در نفقه وارث؛

ه) از بین رفتن نهاد ازدواج؛

و) از بین رفتن مفهوم مادری؛

ز) نبود پدر در موارد خاص.

الف) لزوم تولید مثل جنسی

طبیعی‌ترین و معمولی‌ترین راه تولید مثل انسانی، تماس جنسی است. شریعت اسلامی نیز از مسلمانان خواسته است تا تنها از این طریق به زاد و ولد پردازند. از این رو، هرگونه کوشش برای تولید مثل که در آن، این ساز و کار در نظر گرفته نشود یا حتی حذف شود، از نظر اسلام ممنوع است. (مصباح، ۲۰۰۲: ۴۹؛ ریاض، ۲۰۰۳: ۱۶۱).

ب) اختلاط انساب

اسلام برای حفظ نسب که یکی از ضروریات به شمار می‌رود، احکامی وضع کرده که همه آنها برای حفظ نسب و رابطه‌خونی میان مسلمانان است. تعیین نوع خاصی از ازدواج همراه با شرایط معین، درست در همین مسیر حرکت می‌کند. تحریم زنا و همچنین تعیین عده برای زن مطلقه کوششی است برای پیشگیری از خلط نسب؛ اما شبیه‌سازی انسانی، این هدف اساسی و ضروری زندگی را از میان می‌برد و موجب خلط نسب می‌شود.

بیشتر فقهای اهل سنت گفته اند که شبیه‌سازی انسانی به دلیل آنکه موجب خلط نسب می‌شود، حرام و از نظر اسلام ممنوع است. (ریاض، ۲۰۰۳، ۱۸۹).

ج) ابهام در روابط خویشاوندی

در تولید مثل جنسی و سنتی، هیچ ابهامی درباره نسبت افراد با یکدیگر وجود ندارد؛ یکی پدر اوست و دیگری مادر او. دیگر فرزندان خانواده نیز برادران و خواهران او به شمار می‌روند. در شبیه‌سازی انسانی همه این روابط مبهم می‌شود و معلوم نیست که رابطه شبیه‌سازی شده با زنی که او را در رحم پرورانده، چیست؟ (الخادمی، ۱۴۲۵: ۶۴ - ۶۵).

ج) ابهام در نفقه و ارث

از نظر فقه، اعضای خانواده نسبت به یکدیگر تکالیف حقوقی خاصی دارند. یکی از این تکالیف پرداخت نفقه و تأمین هزینه زن و فرزند و دیگری تکالیف حقوقی خاصی دارند. یکی از این تکالیف پرداخت نفقه و تأمین هزینه زن و فرزند و دیگری مسئله ارث است. فرزندان از والدین ارث می‌برند؛ اما پیامد منطقی ابهام در روابط خانوادگی آن است که این مسئله نیز دچار آشفتگی می‌شود و فقیه نمی‌داند که چه کسی از چه کسی ارث خواهد برد و چه کسانی مشمول نفقه خواهند بود. آیا دختری که از هسته سلول جسمی مادر خود شبیه‌سازی شده، از شوهر آن زن ارث خواهد برد؟ زیرا به لحاظ ژنتیکی فرزند او به شمار نخواهد رفت. (الاشقر، ۲۰۰۱: ۳۲؛ ریاض، ۲۰۰۳: ۱۶۲).

ه) از بین رفتن نهاد ازدواج

معضلات شبیه‌سازی انسانی در دراز مدت، به نابودی نهاد خانواده و از بین رفتن اصل ازدواج، که شارع همواره بر آن تأکید کرده می‌انجامد. اگر هرکس بتواند به‌سادگی انسانی را شبیه‌سازی کند و برای این کار به ازدواج نیازی نداشته باشد، چه ضرورتی برای تن دادن به ازدواج و تحمل مشکلات آن خواهد داشت؟ (جمال نادر، ۲۰۰۱: ۱۱).

و) از بین رفتن مفهوم مادری

نه تنها نهاد ازدواج متلاشی خواهد شد؛ بلکه حتی مفهوم مادری همراه با معانی عاطفی آن از میان خواهد رفت و رابطه فرزند و مادر، رابطه میان دو شیء، نه دو انسان، خواهد بود

و این کار به مسخ غریزه مادری می‌انجامد؛ زیرا رحم را به ابزاری برای حفظ جنین تبدیل می‌کند. (الدمرادش، ۱۹۹۷: ۱۱۳ - ۱۱۴).

بررسی دلایل فقهی حقوقی

خلاصه این دلایل آن است که شبیه‌سازی انسانی با برخی از مسلمات یا مسائل فقهی تعارض دارد و در نتیجه، حرام است. حال به تحلیل یا اقامات پردازیم.

۱. لزوم تولید مثل جنسی: این دلیل از جهات متعددی پذیرفتنی نیست. نخست جای پرسش است که این دلیل به کدام نمستند است؟ در کجای فقه یا در کدام آیه قرآن یا حدیث نبوی آمده است که تولید مثل باید از مسیر آمیزش جنسی بگذرد؟ دوم آیتی است که مخالفان شبیه‌سازی انسانی به آنها استناد می‌کنند، مانند آیه «یخرج من بین الصلب و الترائب» (طارق، ۷)، به هیچ روی گویای وجود این کار نیست؛ بلکه بیانگر یک سنت الهی در تولید مثل است. بیان این حقیقت چه ربطی به حکم تکلیفی دارد؟ در اینجا حکم تکلیفی وجود، نه صراحتاً و نه تلویحاً نیامده است. حداکثر آن است که می‌توان آن را جایز شمرد یا نهایتاً مستحب دانست. (اسلامی، ۱۳۶۸: ۱۲۸۱ - ۲۸۲).

۲. اختلاط انساب. در باره این دلیل جای پرسش است که کجای این کار موجب خلط انساب می‌شود. خلط انساب هنگامی رخ می‌دهد که چندین مرد با یک زن رابطه جنسی هم‌زمان داشته باشند. در شبیه‌سازی انسانی، اگر دهنده هسته پدر باشد، نسب نوزاد معین است. اگر هم خود مادر باشد باز هم نسب او معین است، به این معنا که تنها به مادرش ملحق می‌شود. اگر هم فرد دیگری باشد باز هم معلوم است که نوزاد ساختار ژنتیکی او را به ارث برده است. بنابراین به نظر نمی‌رسد که در هیچ فرضی، امکان خلط نسب وجود داشته باشد. (همان: ۲۸۳ - ۲۸۴).

۳. ابهام در روابط خویشاوندی. در رد این دلیل باید گفت: طبق معنای عرفی، اگر فرزندی در کادر زوجیت و در میان خانواده‌ای زاده شد، فرزند زوجین به شمار می‌رود و هیچ دلیلی نیز نمی‌خواهد. اسلام نیز این باور عقلانی را امضا کرده و رسول اکرم فرموده است که «الولد للفراش»^۱. مفاد این حدیث آن است که هرگاه فرزندی در دامان خانواده‌ای زاده شد، از آن

۱. این حدیث صحیح از طریق فریقین روایت شده و عامه فقهای مسلمان، آن را پذیرفته اند. نک: السیستانی، «حول

همان خانواده به شمار می‌رود و نظر خلاف مسموع نیست؛ بنابراین برای حفظ نسبت‌های خانوادگی، از نظر شرعی، نه امتزاج میان زوجین لازم است و نه تطابق ژنتیکی میان فرزند و والدین؛ بلکه نسبت خانوادگی یک امر عرفی است و اسلام نیز این امر را امضا کرده است. (الاشقر، ۳۴۵ - ۲۲۴).

۴. ابهام در نفقه و ارث: کافی است به استناد قاعده «الولد للفراش»، فرزند را که در دایره زوجیت شبیه‌سازی شده، به والدین خود ملحق سازیم. در نتیجه، دیگر مشکل ارث و نفقه و نسبت او با عمه‌ها و خاله‌ها و دیگر طبقات خانواده حل خواهد شد. (فوزی، ۱۹۹۹: ۲۲۴).

۵. از بین رفتن نهاد ازدواج: اگر مقصود مدعیان آن است که «هدف»، «انگیزه» و قصد آگاهانه مردم از ازدواج تولید مثل است، به این معنا که آنان برای آنکه فرزند بدست آورند، دست به ازدواج می‌زنند، کلیت این سخن پذیرفتنی نیست. ممکن است افراد معینی با انگیزه‌های عاطفی یا اقتصادی و برای داشتن «عصای پیری» ازدواج کنند. واقعیات بیرونی و مشاهدات فراوان، درست برخلاف ادعای مدعیان است.

خداوند هم می‌فرماید: «ومن آیاته ان خلق لکم من انفسکم ازواجاً لتسکنوا الیها» (روم/ ۲۱)؛ انگیزه اول ازدواج، دستیابی به آرامش است نه تولید مثل. (کارم، ۱۴۲۵: ۱۴۰؛ فوزی، ۱۹۹۹: ۲۳۲).

۶. نابودی مفهوم مادری: خلاصه این استدلال آن است که چون در قرآن آمده است «و وصینا الانسان بوالدیه احساناً حملته أمة کرها و وضعته کرها» یعنی: دوران بارداری و زایمان برای مادر، همراه با رنج و درد است. (احقاف / ۱۵) پس این رنج جزو مقومات مادری است و مادر باید رنج ببرد. در پاسخ به این استدلال باید گفت: این استدلال از یک واقعیت غالب یا اغلبی موجود، حکم و جوب را استخراج کرده است و آیه فوق ناظر به غالب بارداریهست، نه اینکه لزوماً باید بارداری با درد باشد.

۷. همچنین ادعا شده مادری که جنین شبیه‌سازی شده را در رحم خود می‌پرورد، خود را نسبت به او بیگانه حس می‌کند. این ادعا هم درست نیست و با آن نمی‌توان مفهوم مادری را نادیده گرفت. (ریاض، ۲۰۰۳: ۱۳۰).

بیان و بررسی دیدگاه شیعه

حکم شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه شیعه

در مورد شبیه‌سازی انسانی در میان شیعه اتفاق نظری وجود ندارد؛ از این رو نمی‌توان در این مورد گفت که نظر نهایی چیست؛ زیرا عالمان شیعه درباره شبیه‌سازی انسانی، نظرهای متفاوت و گاه متضادی اتخاذ کرده و فتواهای مختلفی صادر کرده‌اند و در حالی که برخی آن را کاملاً مجاز شمرده‌اند، برخی دیگر آن را حرام دانسته‌اند. هنگام بررسی سخنان و فتواهای مختلف عالمان شیعه می‌توان به نتایج زیر دست یافت: الف) جواز مطلق شبیه‌سازی انسانی؛ ب) جواز محدود شبیه‌سازی انسانی؛ ج) حرمت ثانوی شبیه‌سازی انسانی؛ د) حرمت اولی شبیه‌سازی انسانی.

الف) جواز مطلق شبیه‌سازی انسانی. برخی از فقها و صاحب نظران به دلیل نبود نصی خاص و روشن دال بر حرمت شبیه‌سازی و به استناد قاعده «کل شیء لک حلال حتی تعلم انه حرام بعینه فتدعه» (حر عاملی، ۱۴۱۲: ۶۰)، و به استناد اصل اباحه، شبیه‌سازی انسانی را مجاز شمرده‌اند. برای مثال آیت‌الله سیستانی، آیت‌الله فاضل لنکرانی، آیت‌الله عزالدین زنجانی شبیه‌سازی انسان را فی حد نفسه بدون اشکال می‌دانند؛ (صادقی، ۱۳۸۳: ۷۹) آیت‌الله سید محمد صادق روحانی و آیت‌الله آصف محسنی، آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله معرفت، شبیه‌سازی انسانی را جایز می‌دانند. (حسنی، ۱۳۸۵: ۶۴) آیت‌الله موسوی اردبیلی و آیت‌الله سیدمحمد سعید حکیم بر این نظرند که دلیل قوی و محکم بر حرمت شبیه‌سازی انسانی نیست و این عمل مباح است. (مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، ۱۳۸۱: ۲۳۱)

علامه سید محمد حسین فضل‌الله شبیه‌سازی انسانی را مغایر سنت خدا، ندانسته؛ بلکه آن را گامی در جهت فهم عمیق‌تر سنتهای نهان در هستی معرفی کرده است.

آیت‌الله جناتی در پاسخ به پرسش: «شبیه‌سازی مردگان (در صورت امکان) چه حکمی دارد؟» پاسخ می‌دهد: «فی نفسه مانعی ندارد». (خلیلی، ۱۳۸۴: ۲۰) آیت‌الله عزالدین زنجانی نیز پاسخ می‌دهد: «چنانچه امکان عملی داشته باشد، دلیلی بر عدم جواز نداریم». (همان: ۳۴) بدین ترتیب از نظر برخی از عالمان شیعه، بر اساس نصوموجود و به استناد اصل اولی در این مورد، شبیه‌سازی انسانی را مجاز شمرده‌اند، اما بر این نظراند که انجام گسترده

شبيه‌سازی انسانی مشکلاتی فراهم می‌آورد مانند وجود افراد همانند و دشواری بازشناسی آنان از یکدیگر. در نتیجه این فقها به جواز موردی و فردی حکم داده‌اند و آن را در سطح کلان، غیرمجاز شمرده‌اند. آیت‌الله محمد ابراهیم جناتی بر این نظر است که: «اگر بکارگیری شبيه‌سازی در دامنه محدودی باشد، پیامدی ندارد.» (همان: ۱۷)

طبق دیدگاه استاد حسن جواهری نیز، شبيه‌سازی فی نفسه و به عنوان اولی، اشکالی ندارد؛ اما اگر این کار در سطح وسیعی صورت گیرد، حرام خواهد بود. (الجواهری، ۱۴۲۳: ۱۹).

ج) حرمت ثانوی شبيه‌سازی انسانی: برخی از فقهای شیعه بر این نظرند که شبيه‌سازی انسانی فی نفسه و به عنوان اولیه خود اشکالی ندارد و به استناد اصالة الاباحه، جایز است؛ لیکن انجام آن به مفسدتی اجتناب‌ناپذیر همانند اختلال نظام طبیعی خواهد انجامید؛ از این رو برای پیشگیری از این مفسد، شبيه‌سازی انسانی به عنوان ثانوی حرام به شمار می‌رود. آقایان آیات سید کاظم حائری، شیخ جواد تبریزی، سیدصادق شیرازی، یوسف صانعی و ناصر مکارم شیرازی از این نظر حمایت می‌کنند. آیت‌الله سیدکاظم حائری درباره شبيه‌سازی انسانی بر این نظر است که نفس این کار به عنوان اولی جایز است؛ لیکن لازم می‌آید این کار در سطح وسیع آن تحریم شود.^۱

آیت‌الله سید صادق شیرازی می‌گوید که شبيه‌سازی فی نفسه کشفی علمی و مجاز است؛ لیکن از آنجا که مستلزم امور غیرجایزی مانند اختلال نظام طبیعی و وجود محذور شرعی است، عدم جواز به آن سرایت می‌کند و حرام می‌گردد.

آیت‌الله مکارم شیرازی در استفتایی به این مسئله چنین پاسخ می‌دهد: «لایجوز لما فيه من المفسد الاخلاقيه والاجتماعيه»^۲ یعنی این کار جایز نیست و مفسد زیادی دارد.

آیت‌الله یوسف صانعی نیز، در فتوایی با تأکید بر مشکلات این کار و مخالفت با آن، شبيه‌سازی انسانی را در موارد نادر و ضرورت‌های شدید که برای بشر نافع باشد، مجاز شمرده

۱. «إن نفس عملیه الاستنساخ البشري بعنوانها الاولى لو نجحت، لا بأس بها أن لم تقارن محرماً... و لكن نفهم من الآية الشریفه فی قوله تعالی: (و من آیاته ... و اختلاف ألسنتکم و ألوانکم)، أن حکمة الله البالغه جرت علی اختلاف ألسنة و الالوان حفظاً للنظام. و بما أن هذا الاستنساخ يؤدي حتماً إلى اختلال النظام لو طبق بصورة شاملة و واسع، لعدم معرفة البائع من المشتري و المدعی من المدعی علیه فی الشهود، و عدم معرفة الظالم من المظلوم و أمثال هذه الأمور فی العقود و الايقاعات و الجنایات و غیرها، فیلزم تحریم هذه العملیه فی صورتها الواسعه، لهذا اللازم الباطل حتماً، ما هو رأی الشریعة الاسلامیه من عملیه الاستنساخ؟» قابل دسترسی در پایگاه البلاغ به نشانی: (www.balagh.com)

۲. «الاستنساخ»، قابل دسترسی در سایت اختصاصی ایشان به نشانی: (www.Amiralmomenin.net)

است.^۱ بدین ترتیب سومین دیدگاه در میان شیعه، شبیه‌سازی را به عنوان اولی، حلال و به عنوان ثانوی، حرام می‌شمارد.

د) حرمت اولی شبیه‌سازی انسانی: در برابر سه نگرش فوق که در نهایت، اصل شبیه‌سازی انسانی را به عنوان اولی مجاز می‌شمارد و تنها در دامنه یا حکم ثانوی آن تفاوت داشت، نگرش چهارم اساساً شبیه‌سازی انسانی را فعلی فی نفسه حرام معرفی می‌کند و آن را به عنوان اولی نامشروع می‌داند. البته این نگرش قائلان اندکی دارد و دلایل چندانی به سود آن، اقامه نشده است. در این میان تنها چند فتوای مختصر وجود دارد.

از قائلان به این نگرش می‌توان آیت‌الله جواد تبریزی را نام برد. ایشان در پاسخ به این استفتا که: «آیا مشابه سازی و تکثیر انسان در آزمایشگاه جایز است؟»، به اختصار پاسخ می‌دهند: «جایز نیست». (مرکز الدراسات و الابحاث الاسلامیه، ۱۹۹۹: ۱۳۲).

علامه محمد مهدی شمس‌الدین، همزمان با اعلام مجاز بودن این کار به وسیله علامه فضل‌الله و درست برخلاف نظر او، آن را حرام شمرد و بر حرمت قطعی و مطلقه شبیه‌سازی انسانی تأکید کرد.^۲

بدین ترتیب، چهارمین دیدگاه در میان شیعه، مخالفت با شبیه‌سازی انسانی و تحریم آن به عنوان اولی آن است. استدلال به آیه تغییر خلق و استناد به اصل عدم ملکیت بر جسد و در نتیجه حاکمیت اصله الاباحه به معنای حرمت ذاتی شبیه‌سازی انسانی است.

بررسی دلایل مخالفان شبیه‌سازی انسانی در میان شیعه الف) حکم حرمت اولی شبیه‌سازی انسانی

کسی که به صراحت از این مبنا دفاع کرده و دلایلی برای نگرش خود بیان کرده، مرحوم علامه محمد مهدی شمس‌الدین است. وی عمدتاً دو دلیل نقد می‌کند که به نحوی به یکدیگر نیز قابل ارجاع است: نخست دلیل تغییر خلق‌الله و دیگری دلیل عدم مالکیت انسان بر جسد خود و دیگران. حال باید قوت این دو دلیل را سنجید.

۱. دلیل تغییر خلق‌الله: چکیده این دلیل آن است که شبیه‌سازی انسانی تغییر خلق‌الله است و این کار به استناد آیه ۱۱۹ سوره نساء حرام به شمار می‌رود. کیفیت استدلال به این

۱. مجموعه مقالات سومین همایش دیدگاه‌های اسلام در پزشکی، ص ۱۵۲.

۲. نرم افزار گنجینه ۲.

آیه چنین است که شبیه‌سازی انسانی موجب پیدایش نسخه‌هایی از یک جسم می‌شود و این کار، به موجب اصل اولی در شریعت اسلامی، حرام و ممنوع است و قرآن بر این حرمت دلالت دارد. خداوند متعال می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ (نساء، ۱۱۶)؛ و لَأَمْرُنْهُمْ فليغيرن خلق الله (نساء / ۱۱۹)». به ادعای شمس‌الدین، مفسران همه مذاهب اسلامی، بر این نظرند که مقصود تغییر خلق‌الله، هر نوع تغییر یا فعلی است که تشویه غیر مناسب با فطرت را در جسم انسان در پی داشته است. این استدلال پذیرفتنی نیست زیرا:

الف) اگر مقصود از تغییر خلق‌الله، تغییرات فیزیکی نامناسب در بدن و دفورمه ساختن آن باشد، در آن صورت بر شبیه‌سازی انسانی لزوماً منطبق نخواهد بود؛ زیرا در اینجا مفروض آن است که از این طریق موجودی که از نظر ژنتیک تطابقی در حد ۹۷ درصد با موجود اصلی دارد، ایجاد می‌شود.

ب) ایشان «تغییر خلق‌الله» را به معنای تغییرات جسمانی و جسدی گرفته‌اند؛ اما در اینجا دلیل برخلاف این ادعا را در دست داریم. بسیاری از مفسران مقصود از تغییر خلق را نه تغییرات فیزیکی نادرست، بلکه تغییر و تحریف دین حق دانسته‌اند. از این رو بهتر است از این آیه به سود یا زیان شبیه‌سازی انسانی بهره نگیریم. (اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۰ - ۵۴).

پس نمی‌توان از دلیل حرمت تغییر خلق‌الله برای اثبات شبیه‌سازی انسانی سود جست. ۲. دلیل عدم مالکیت بر جسد: این دلیل در حقیقت، یعنی ودیعه بودن جسم انسان. طبق این دلیل، انسان مالک جسم خود نیست، بلکه امانتدار آن است و مالک آن خداوند است. این دلیل مبهم است و از مقدمات آن نمی‌توان به نتیجه مطلوب رسید. عدم مالکیت بر جسد، به معنای منع از تصرف در آن نیست و لازم نیست که حتماً برای این قبیل تصرفات مالک باشیم؛ کافی است که مآذون به تصرف باشیم و کافی است که این اذن به صورتی کلی صادر شده باشد.

نتیجه منطقی دلیل فوق، نفی مالکیت کلی است، نه نفی هر گونه مالکیت یا حق تصرفی. از این رو می‌توان همچنان با قبول اصل دلیل، مدعی حق تصرف محدود بود.

غالب فقهای معاصر شیعه درست برخلاف نظر شمس‌الدین، صراحتاً یا تلویحاً، مالکیت انسان بر جسد خویش را پذیرفته‌اند. برخی به استناد این مالکیت، نه تنها تصرف انسان در جسد خود، بلکه فروش اعضای تن خویش را که عالی‌ترین شکل مالکیت است، مجاز

شمرده‌اند. لازمه قبول مبنای شمس‌الدین، حرمت انواع تصرفات بدنی، از جمله اهدای خون، کلیه و حتی امور ساده‌تر است. (الاستنساخ بین السلام و مسیحیت، ۱۹۹۹، ص: ۱۳۳؛ اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۰۶ - ۵۰۹).

سخن کوتاه، حرمت شبیه‌سازی انسانی به عنوان حکم اولی قابل دفاع نیست.

ب) حکم حرمت ثانوی شبیه‌سازی انسانی

غالب محققان شبیه‌سازی انسانی بر این نظرند که اصل شبیه‌سازی انسانی طبق اصل اباحه مجاز است اما به دلیل مفسدگی که در پی دارد، حکم به تحریم آن به عنوان حکم ثانوی کرده‌اند. آیت‌الله مکارم شیرازی با تأکید بر جواز اولی این کار، عمدتاً سه دلیل را نقد می‌کند و به استناد آنها به تحریم ثانوی شبیه‌سازی انسانی حکم می‌دهد: مسائل اخلاقی، مسائل حقوقی و مسائل اجتماعی.

۱. مسائل اخلاقی: شبیه‌سازی انسانی به چالشها و مشکلات اخلاقی می‌انجامد و از این منظر: «اگر این باب مفتوح شود که از شبیه‌سازی فرزندان متولد شوند، در این صورت ممکن است مسئله نکاح و ازدواج که یک امر طبیعی است، تدریجاً برچیده شود و نظام خانوادگی مختل گردد و بسیاری از زنان بی‌شوهر باردار شوند، یا زنی از وجود خودش باردار شود، که ظاهراً مادر و فرزند هستند، ولی به یک معنا دوقلو هستند! اخلاق در سطح جهان این عمل را نمی‌پذیرد؛ زیرا باعث اضمحلال نظام خانواده در جوامع بشری می‌شود.» (علیان نژاد، ۱۳۸۰: ۲۵).

آیا این دلیل پذیرفتنی است؟ آیا به صرف یک «ممکن است» می‌توان حکم به حرمت یک فن آوری جدید داد؟ مگر همین امکان درباره داروهای پیشگیری وجود ندارد؟ و مگر بر اثر رواج این داروها ممکن نیست کسانی تن به فحشا بدهند و از بارداری رهایی یابند؟ آیا میان شبیه‌سازی انسانی و اضمحلال نظام خانواده نسبتی منطقی وجود دارد؟ این پرسشها و پرسشهای متعدد دیگری بر سر راه این نگرش وجود دارد.

۲. مسائل حقوقی: دومین دلیلی که برای اثبات حرمت ثانوی شبیه‌سازی انسانی بدان استناد شده، مسائل حقوقی است. طبق این دلیل، «انسانی که از راه شبیه‌سازی به وجود می‌آید، نه پدر دارد (چون از نطفه مرد نیست) و نه مادری (چون ترکیب با نطفه ماده نیست)

و نه خواهری دارد و نه برادری. و در رحمی پرورش پیدا کرده که مادرش نیست؛ بلکه مادر جانشین است. خلاصه، فردی است فاقد نسب» (همان: ۲۶).

در پاسخ به این دلیل باید گفت: از نظر فقها به استناد آیاتی چون «نساءکم حرث لکم»، زنان تنها یک ظرف و وعاء به شمار می‌رفته‌اند و از نظر آنان کسی مادر است که فرزندی را زاید و او را از رحم بیرون آورد. آنان به استناد قرآن کریم همواره به این اصل پایبند بوده‌اند که: «ان امهاتهم الا اللاتی و لدنهم» (مجادله / ۲). خداوند متعال به صراحت تنها یک معیار را برای صدق مفهوم مادری شرط لازم و کافی شمرد و آن هم ولادت بود.

مفهوم مادری امری عرفی است و باید دید عرف چه کسی را مادر می‌داند و حکم مادری را بر او مترتب می‌کند. همچنین فقیهان در الحاق فرزند به زنی که او را زاییده است، اتفاق نظر دارند و در این مورد تردید نمی‌کنند؛ زیرا کافی است که فرزند از زنا نباشد و در دایره زوجیت واقع شده باشد تا به مادر ملحق شود. این الحاق بی توجه به مسئله ترکیب تخمک و مسائلی از این قبیل بوده است و دلیلی نیز وجود ندارد که در اینجا از قاعده و روال مرسوم دست بکشیم.

همین طور طبق قاعده «الولد للفراش» می‌توانیم، و باید فرزند را به زوجین از جمله مادر ملحق کنیم. به علاوه فقیهان متعددی در این مورد به صراحت به تحقق مفهوم مادری قائل شده‌اند. آنان بر این نظرند که اگر تخمک از آن زن باشد و فرزند نیز در رحم او پرورده شده باشد، بی‌گمان وی مادر او به شمار خواهد رفت. (اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۱۷ - ۵۲۷؛ شهبایی، ۱۴۲۱: ۱۰۰؛ الجواهری، ۱۴۲۳: ۱۹).

سخن کوتاه، ادعای فقدان نسب در مورد شخشیه‌سازی شده، آن هم به صورت مطلق و نفی هرگونه فامیل و بستگان ناپذیرفتنی و خلاف فهم عرفی و قواعد شرعی است. بنابراین شخشیه‌سازی شده نیز دارای فامیل خواهد بود.

۳. مسائل اجتماعی: سومین دلیلی که آیت‌الله مکارم برای تحریم شبیه‌سازی اسلامی پیش می‌کشند، مسائل اجتماعی است. از نظر ایشان، شبیه‌سازی انسانی به پیدایش مسائل اجتماعی ناهنجاری می‌انجامد که موجب سستی ارکان جامعه و اختلال نظام می‌شود. از این رو، این کار به عنوان حکم ثانوی حرام است. ماحصل این دلیل آن است که شبیه‌سازی انسانی موجب نفی تنوع می‌شود و این با نظام اجتماعی و حکم خدایی ناسازگار است.

(علیان‌نژادی، ۱۳۸۰: ۲۶).

نخستین فرض این دلیل، آن است که انسان یعنی همان ژنهایش. از این منظر، تشابه میان این ژنها یعنی تشابه میان شخصیت دارندگان آنها، به فرض که ایجاد افراد مشابه امکان داشته باشد، این تنها یک تشابه زیستی و شکلی است، نه روحی و روانی و اخلاقی. دومین فرض خطای این دلیل آن است که در شبیه‌سازی انسانی اساساً تشابه مطلق، حتی از نظر زیستی امکان‌ناپذیر است و تا سه درصد تفاوت میان شخصیه‌سازی شده و شخصی که هسته سلول از او گرفته شده، وجود خواهد داشت؛ یعنی مشابهت آنان کمتر از دوقلوهای یک تخمکی خواهد بود. (اسلامی، ۱۳۸۶: ۵۳۱ - ۵۳۴).

حق آن است که دلیل فوق دفاع‌پذیر نیست و نمی‌توان با استناد به آن، حکم به حرمت شبیه‌سازی انسانی داد. حاصل آنکه به نظر نمی‌رسد که این دیدگاه در تحریم شبیه‌سازی انسانی بر دلایل محکمی استوار و از نظر مبانی اصولی شیعه قابل دفاع باشد.

ج) جواز محدود شبیه‌سازی انسانی

این نگرش با توجه به قواعد و اصول اولیه، رأی به جواز نمی‌دهد؛ لیکن با توجه به آنکه اجرای شبیه‌سازی انسانی در سطح کلان، به پیامدهای ناخوشایندی می‌انجامد، این جواز را محدود می‌سازد. طبق مبانی اتخاذ شده، این دیدگاه پذیرفتنی است. اما یک اشکال دارد و آن تصور ساده‌سازانه از شبیه‌سازی انسانی است. آنجا که حکم به جواز این کار شده، عملی فقیهانه صورت گرفته و طبق مبانی مسلط فقهی و اصولی شیعه است؛ لیکن تصورات رایج درباره شبیه‌سازی انسانی که غالباً از ادبیات علمی تخیلی متأثر بوده، موجب شده است که این جواز محدود باشد تا موجب اختلال نظام نشود؛ اما اگر واقعیتهای علمی را درباره شبیه‌سازی انسانی در نظر بگیریم مانند عدم تطابق افراد و عدم امکان شبیه‌سازی کامل و پرهزینه بودن این عمل و امکان بازشناسی افراد شبیه‌سازی شده از یکدیگر و توجه به این نکته که وجود دوقلوهای یکسان که تعداد قابل توجهی از جمعیت فعلی جهان را تشکیل می‌دهند، موجب اختلال نظام نشده است، نگرانی درباره جواز مطلق آن، جایی نخواهد داشت. از این رو منطقاً و طبق مبانی فقهی و با توجه به یافته‌های علمی، دلیلی برای محدود ساختن حکم جواز وجود ندارد؛ زیرا عملاً حتی اگر این کار شرعاً مجاز شمرده شود، نمی‌تواند

جای تولید مثل طبیعی را بگیرد و تکنیکی حاشیه‌ای خواهد بود؛ همان‌طور که لقاح برون رحمی نتوانسته است جای تولید مثل طبیعی را بگیرد. (همان: ۵۳۷ - ۵۳۸).

در نتیجه، این دیدگاه در اصل اباحه شبیه‌سازی موجه به نظر می‌رسد؛ اما دفاع مناسبی از محدود شمردن آن در دست ندارد.

د) بررسی نظریه جواز مطلق

اگر بخواهیم از منظر فقهی و بر اساس مبانی فقه شیعه به مسئله شبیه‌سازی انسانی بنگریم، به نظر می‌رسد که این عمل مشروع باشد و هیچ دلیلی برای تحریم آن نیست؛ زیرا با هیچ یک از آموزه‌های دینی و کلامی شیعه تعارض ندارد. از این رو با توجه به قاعده منصوص «کل شیء مطلق حتی یرد فیه نهی» و «کل شیء هو لک حلال حتی تعرف انه حرام بعینه»، می‌توان این عمل را مجاز شمرد. (علیان‌نژاد، ۱۳۸۰: ۲۶ - ۲۷).

ه) نتیجه‌گیری

اثبات جواز شبیه‌سازی انسانی بر چند نکته زیر مبتنی است:
اول آنکه، هیچ دلیل خایا عامی بر ضد این کار وجود ندارد.
دوم آنکه، اصل اولی فقهی اصالة الاباحه است. شبیه‌سازی نیز یکی از موارد این اصل است.

سوم آنکه، آنچه به عنوان مفسد قطعی این کار اعلام شده، عمدتاً گمانه‌زنی و از ادبیات تخیلی متأثر است و رابطه مستقیمی با خود شبیه‌سازی ندارد.
چهارم آنکه، شبیه‌سازی از نظر ساز و کار تفاوتی با دیگر تکنیک‌های شناخته شده مانند لقاح برون رحمی ندارد.

پنجم آنکه، شبیه‌سازی می‌تواند و باید به مثابه نوعی کشف شناخت در نظام بدن شناخته شود و از آن عنداللزوم بهره‌برداری شود.

نگارنده معتقد است که این مسئله را می‌توان در کادر زوجیت و بدون آنکه در هسته، تغییرات ژنتیکی داده شود بدون اشکال دانست. اگر فقهای عظام همه مذاهب اسلامی با توجه به پیشرفت فناوری و ابداعات علمی و با توجه به توسعه و تنوع نیازهای انسان در جامعه

امروزی، حکم اباحه را با فروض مطرح شده در مسئله بپذیرند، می‌توان پویایی و کارآمدی فقه مذاهب اسلامی در همه عصرها و نسلها و فائق آمدن آن به مسائل مستحدثه را اثبات کرد.

۱۳۶
فصلنامه مطالعات
حقوق بشر اسلامی

سال اول، شماره اول، پاییز ۱۳۹۱

منابع

اسلامی، حسن، (۱۳۸۶) *شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام*، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

«استنساخ البشر و رأی القرضاوی فیه» قابل دسترسی در «موقع الاخوان» به نشانی: www.ikwaninfo.net.

«استنساخ البشر مرفوض دینیا و اخلاقياً و ضد الفطره الانسانیة» در هفته نامه العالم الاسلامی، شماره ۱۷۷۷، ۱۴/۱۰/۱۴۲۳ قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی: www.muslimworldleage.org.
«الاستنساخ البشری و تداعياته»، یوسف عبدالله القرضاوی. ۶/ ژانویه/ ۲۰۰۳، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی قرضاوی با عنوان: www.qaradadawi.net.

الاستنساخ بین الاسلام و المسيحيه، مرکز الدراسات و الابحاث الاسلاميه - المسيحيه، بيروت: دار الفكر اللبناني، ۱۹۹۹.

الاشقر، محمد سليمان، (۲۰۰۱) *ابحاث اجتهادية في الفقه الطبي*، بيروت: مؤسسة الرسالة.
پور جواهری، علی، (۱۳۸۳) *پیوند اعضا در آیین فقه همراه با بررسی مرگ مغزی*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.

جمال، نادر (۲۰۰۱)، *الاستنساخ: حقائق علمیه و فتاوی شرعیه*، عمان: دار الاسراء.
الجواهری، حسن، (۱۴۲۳)، «الاستتآم و الاستنساخ»، در «قراآت فقهیه معاصره فی معطیات الطب الحديث»، بيروت: الغدير..

حائری، سید کاظم، *استفتای شماره ۱۰۹۲*، به تاریخ ۲۷ صفر ۱۴۱۹، موجود در دفتر ایشان.
حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۲)، *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، قم: مؤسسه آل البيت الاحیاء التراث.

الحسن، صادق جعفر (گردآورنده)، «الاستنساخ فی رأی الامام الشیرازی»، قابل دسترسی در پایگاه مکتبه النبأ، به نشانی: www.annabaa.org.

حسینی پژوه، خسرو، (۱۳۸۴)، *شبیه‌سازی و فن آوری سلولهای بنیادی*، تهران: نوربخش، سازمان پژوهشهای علمی و صنعتی ایران.

حکیم، سید محمد تقی، (۱۹۶۳)، *الاصول العامه للفقہ المقارن*، بيروت: دارالاندلس.

الخادمی، نورالدین مختار، (۱۴۲۵)، *الاستنساخ البشري بدعه العصر*، بيروت: دار وحی القلم.

الدمرادش، صبری، (۱۹۹۷)، *الاستنساخ البشري قبله العصر*، الرياض: مكتبة العبيكان
رياض، احمد عودة الله، (۲۰۰۳)، *الاستنساخ في ميزان الاسلام*، الاردن: عمان: دارأسامه.
سلطاني، عبدالظاهر، (۱۳۸۵)، *حكم شرعي شبيهه سازی حيوان و انسان*، تهران: نشر احسان.
السيستاني، محمدرضا، (۲۰۰۴)، *وسائل الانجاب الصناعيه: دراسة فقهيه*، بيروت: دار
المورخ العربي.

شهبايي، محمد جواد (۱۴۱۲) (گردآورنده)، *مسائل و ردود: طبقاً لفتاوى المرجع الديني
السيد ابوالقاسم الموسوي الخوئي*، قم: دارالهادي.

صادقي، محمود، (۱۳۸۳)، «همانندسازی انسان از نظر مراجع اديان آسماني و بررسی آن
از نظر فقه اسلامي»، *اخلاق زيستی (بيواتيك) از منظر حقوقی، فلسفی و علمی (مجموعه
مقالات)*، تهران: سمت و دانشگاه علامه طباطبائي.

صانعي، يوسف، (۱۳۷۶) *استفتائات پزشکی (احكام ویژه پزشكان - بيماران)*، قم: انتشارات
ميشم تمار.

صدر، سيد محمد باقر (۱۳۷۵)، «*رويكردهای آینده حرکت اجتهاد*»، ترجمه سيدحسن
اسلامي، تأملی در نظام آموزشی حوزه، قم: مركز مطالعات و تحقيقات اسلامي.

طباطبائي حكيم، سيد محمد سعيد (۱۹۹۹)، *فقه الاستنساخ البشري و فتاوى طبيه*.
عليان نژادي، ابوالقاسم، ۱۳۸۰ دیدگاه فقهی آیت الله مكارم شيرازي درباره دو مسئله شبيهه سازی
و راههای فرار از ربا، مجله پژوهش و حوزه، سال دوم، شماره ششم.

فتاحی معصوم، سيد حسين (۱۳۸۴) (گردآورنده)، *مجموعه مقالات سومين همایش
ديدگاههای اسلام در پزشکی*، مشهد: دانشگاه علوم پزشکی مشهد.

فضل الله، حسين و آخرون، (۱۹۹۷)، *الاستنساخ: جدل العلم و الدين و الاخلاق*، دمشق:
دارالفكر.

فوزي، محمد حميد (۱۹۹۹)، *الاستنساخ البشري بين التحليل و التحريم*، دمشق:
دارالصفدي.

القرضاوي، الاستنساخ بين العلم و الدين، قابل دسترسی در پایگاه: www.islamonline.net
كارم، السيد الغنيم (۱۹۹۸)، *الاستنساخ و الانجاب بين تجريب العلماء و تشريع السما*،
القاهرة: دارالفكر العربي.

«ما هو رأى الشريعة الإسلامية من عملية الاستنساخ؟» قابل دسترسی در پایگاه البلاغ به نشانی:

www.balagh.com

مجله فقه: کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۶، زمستان ۱۳۸۴.

محاضرة حول مشكلات الاستنساخ البشرى بأكاديمية السلطان قابوس لعلوم الشرطه، قابل

دسترسی در: www.rop.gov.com

محسنی، محمى آصف، الفقه و مسائل طبيه، قم: بوستان كتاب.

محمد رأفت عثمان، «فتاوى فقهيه حول المستجدات العلميه»، قابل دسترسی در پایگاه اسلام

آنلاین، به نشانی: www.islamonline.net

مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه (گردآورنده)، مجموعه آراء فقهی قضایی در امور حقوقی، قم:

مرکز تحقیقات فقهی، ۱۳۸۱.

مصباح، عبدالهادی (۲۰۰۲)، *الاستنساخ بی العلم و الدین*، قاهره: الدار المصریه اللبنائیة.

مکارم شیرازی، ناصر، «الاستنساخ»، قابل دسترسی در سایت اختصاصی ایشان به نشانی: WWW.

amiralmomenin.net

الموسوعه الفقهیه للاجنه و الاستنساخ البشرى من الناحیه الطبيه و الشرعيه و القانونيه، اعداد

سعید بن منصور موقعه، اشراف عبدالکریم زیدان، اسکندریه: دار القمه و دار الایمان، ۲۰۰۵.

موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۳۷۷)، *استفتائات*، قم: انتشارات نجات.

نرم افزار گنجینه ۲، قم: اداره آموزش روحانیون و تدوین متون فقهی (در آستانه نشر).

ناظمی، علی و دیگران (۱۳۸۵)، *شبیه سازی انسان*، تهران: آییژ.

منابع اینترنتی

www.amiralmomenin.net

www.al-eman.com

www.alfaq.com

www.aljazeera.net

www.alwatan.com

www.balagh.com

www.bioethics.gov

www.cloning.com

www.maktoob.com

www.nahad.net

www.naseej.com

www.saaid.net

“human cloning and human dignity: an ethical inquiry”. The President’s council on Bioethics, Washington p.c.July, 2002, available from: www.Bioethics.gov

